

УДК 821.161.2-31

Оксана Гарачковська

ЖУРНАЛ «ШЕРШЕНЬ» В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ САТИРИ

Стаття присвячена з'ясуванню місця і ролі часопису «Шершень» (1906) в історії української публіцистичної сатири. Зокрема, аналізуються сатиричні вірші, мініатюри, епіграми, пародії, підписи під карикатурами, що належать перу Лесі Українки, О. Олеся, О. Маковея, В. Самійленка, М. Чернявського та інших авторів.

Ключові слова: публіцистична сатира, тижневик, епіграма, пародія, сатирична мініатюра.

Початок ХХ століття став для українського суспільного й культурного життя періодом важливих і багатообіцяючих змін. Стосувалися вони й періодичної преси, яка після 1905 року, по суті, вперше в Російській імперії здобула право на більш-менш вільне існування.

Поява видань українською мовою мала неабияке значення, хоча більшість з них існували недовго і мали відносно невеликі накладі. Відзначимо, що майже всі українські періодичні видання початку ХХ ст. були тісно пов'язані з гуманітарною сферою загалом і художньою та літературно-критичною думкою зокрема, що й зумовлює той інтерес, який виявляє до них наука про літературу. Деякі з цих видань та окремі їхні попередники другої половини та кінця ХІХ ст., зокрема «Основа», «Рідний край», «Літературно-науковий вісник», «Правда» тощо у своєму зв'язку з тогочасним літературним процесом уже стали предметом окремих досліджень (публікації М. Бернштейна, М. Кучинського, Г. Корбич, І. Михайлина, В. Хропка та ін.). Однак роль і місце сатиричного часопису «Шершень» в історії української публіцистичної сатири досі залишаються нез'ясованими, хоча й маємо з цього приводу поодинокі публікації науковців [1; 2]. Отже, **актуальність** дослідження обґрунтована відсутністю спеціальних літературознавчих студій зі згаданого питання та гострою потребою його розробки.

Між тим, в історії української культури загалом і літератури зокрема ілюстрований журнал «Шершень», який видавався в Києві з січня по липень 1906 року, зіграв непересічну роль. За цей час побачило світ усього 26 номерів часопису.

Єдиний комплект журналу нині зберігається в залі рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України.

У Галичині наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. ХІХ ст. виходив гумористичний журнал «Зеркало» (як додаток до журналу «Правда»). Згаданий часопис мало уваги приділяв політичним питанням. В деяких газетах існували додатки у вигляді гумористичного «підвала», недільного додатка, а переважно — у вигляді фейлетонів. «*Це була передісторія української сатирично-гумористичної преси, — слушно зауважує з цього приводу О. Бабишкін. — Сама ж історія її розпочалася з «Шершня» — журналу з яскраво виявленим політичним обличчям*» [1, 82].

Варто звернути увагу на ту обставину, що журнал творився когортою національно свідомих українських митців. Так, провідними художниками сатиричного часопису були Ф. Красицький (1873–1944) — внучатий небіж Т. Шевченка, учень М. Пимоненка та І. Репіна; О. Сластіон (Сластьон) (1855–1933) — на той час уже знаний живописець і графік, випускник Петербурзької академії художеств; С. Світославський (1857–1931) — київський живописець-передвижник, учень В. Петрова та О. Саврасова; І. Бурячок (1877–1936) — театральний художник і графік, випускник Краківської академії мистецтв; В. Різниченко (псевдоніми — Велентій, Гайд) (1870–1932) — випускник Харківського університету, геолог за освітою, в радянський час — академік АН УРСР; молоді художники М. Яковлев (Косін) (1880–1942) — учень І. Репіна та І. Шульга (1878–1938) — випускник Петербурзької академії художеств (репресований у 1937 р.) та ін.

Серед авторів літературної частини журналу читачі бачили українських поетів і прозаїків, які жили в Росії та в Австро-Угорщині. Це були І. Франко, Леся Українка, І. Нечуй-Левицький, М. Коцюбинський, М. Вороний, О. Олесь, В. Стефаник, О. Маковей, В. Самійленко, А. Кримський, Олена Пчілка, М. Чернявський, М. Левицький та багато інших відомих і менш відомих молодих літераторів. Усі вони відіграли помітну роль у подальшому розвитку традицій української демократичної сатири.

Часопис був тижневиком і виходив щоп'ятниці. Видавав його редактор В. Лозинський. Заголовок тижневика, ймовірно, взято з байки Г. Сковороди «Бджола і Шершень» (збірка «Байки харківські»).

Образ Шершня у творі українського любомудра — символ людей, що живуть грабунком інших, і створені лише для того, щоб їсти й пити. Бджола — «герб мудрої людини», яка трудиться в «сродному ділі», тобто за своїм покликанням. У «силі» байки автор бачить щастя людини в цьому «ділі», яке є справді «найсолідшим бенкетом». Це означає не вдоволення низьких потреб і плотської похоті, а виконання свого природного призначення в житті.

У редакційній статті «До читачів» (№ 1) викладена програма діяльності журналу. Тут привертають увагу насамперед такі положення:

«Се неабиякий шершень, що розбишацьким робом віднімає мед у трудящих бджіл та ховається, по своїй дикості, в щілинах скель та дуплах дерев. Це Шершень цивілізований. Меду в трудящих наш Шершень не одбиратиме — се навіть з обличчя його видно. Він буде віднімати його в тих уліях, де завелись самі трутні-дармоїди, він їх нещадно колотиме, він, беручи мед, оставлятиме замість його гостру їдь свого жала, щоб від неї корчило всю погань, яка живе чужою працею...» («Шершень». — № 1).

Отже, зв'язок спрямованості україномовного сатиричного часопису «Шершень» із художньою творчістю Г. Сковороди видається нам досить показовим. Навчання у любомудра збагатило мистецьку палітру авторів часопису нев'янучою народною мудрістю, заохотило до глибокого пізнання світу і його вищої цінності — Людини.

Проголосивши новостворений журнал оборонцем трудящого люду і ворогом визискувачів, борцем проти соціального та національного гноблення, розбрату між народами, редакція «Шершня» не лише стала на захист простого народу, а й послідовно проводила в життя свою програму.

Переважна більшість матеріалів, уміщених на шпальтах часопису, була підписана псевдонімами, криптонімами та астронімами. Читач зустрічав у журналі і твори Шершня Партійного, і Шершня

з Миргорода, Гедзя з Чернігівщини, Чміля, Оси, М. Пронози, В. Сивенького, В. С-го, Комара, Гум-Буга та ін. Окремі псевдоніми й криптоніми на сьогодні уже вдалося розкрити літературознавцям. Так, О. Бабишкін з'ясував, що криптонім «Лука», тобто Л. Ук[раїнк]а, належить видатній українській поетесі [1, 84]. В. Самійленко підписувався псевдонімом «В. Сивенький» та криптонімом «В. С-й», М. Чернявський — псевдонімом «Проноза». Останній, наприклад, в епіграмі з чотирьох строф висміяв типового українського бюрократа, духовного онука «чорнилом политого» столичного чиновника з поеми «Сон» Тараса Шевченка:

*Був він хлопцем, то збирався
До Америки тікати.
Став студентом — домагався
Світ весь дном перевертати.
Вийшов з університету,
То посаду взяв тепленьку
І спустив уплин на Лету
Все минуле помаленьку*

(«Шершень». — № 6).

У дні Шевченкових роковин журнал звернувся до його революційної поезії, спрямованої проти самодержавства. В умовах революції 1905 р. вірші Т. Шевченка зазвучали з новою силою. У «Шершні», зокрема, було надруковано кілька сатиричних переробок на кшталт «Якби ви знали, паничі...», в яких гострій критиці піддано царську думу, або «Садок піхновський коло хати...» — дотепна сатира на чорносотенно-монархістське угруповання, яке об'єдналося навколо журналу «Киевлянин» з його редактором Піхном.

На сторінках «Шершня» зустрічаємо народні перекази про Шевченка, про його стосунки з панами. Ці матеріали опублікувала Олена Пчілка.

Значно більшою політичною гостротою відзначалися «Ілюстрації до Кобзаря Т. Шевченка на сучасні теми». На одній з таких ілюстрацій конвой з жандармів і поліцаїв веде групу простих людей. Під малюнком зазначено: «Од молдаванина до фіна на всіх язиках все мовчить... бо благоденствує».

Значно слабшими були такі твори, як пародія Осипа Маковея на текст балади Т. Шевченка «У тієї Катерини...» (№ 8):

*У тієї Катерини
Хата на помості;
Приїхали раз до неї
Три молодіці в гості:
Один з теології,
Другий з філології,
Третій студент медицини,
А всі без дівчини.*

Вона не смішна й досить тривіальна. Леся Українка в одному з листів висловила своє незадоволення від публікації цієї пародії.

Шевченкові роковини спричинили появу двох сатиричних віршів про ставлення до спадщини видатного українського поета. В. Самійленко у творі «Якби тепер устав Тарас...» (№ 8) висміює чвари, які провадять земляки навколо його спадщини («Самі гарненько гриземось — // Найбільше між собою»):

*Якби тепер устав Тарас,
Та жив у наш славетний час,
Не швидко вмер би знову,
Коли б побачив скільки прав
Гурток письменний наш придбав
Своїй країні й слову.*

У наступних строфах автор розкриває, які саме надбання належать українцям. Ось тут і звучить тонка іронія, саркастична констатація Самійленка з приводу «здобутків»: тепер, мовляв, не те, що було раніше, адже рідне слово нині ожило, «Його не нівечать, не гнуть, // І часом пильно стережуть...// Щоб не втекло з друкарні».

Значно гострішим і більш політично спрямованим був вірш Лесі Українки «Легенда» (№ 8):

*Було колись в одній країні:
Сумний поет в сумній хатині
Рядами думи шиковав:
Вони й «рівнялись», мов піхота,
Аж тут співця взяла охота
І він їм крила подавав.*

Кожен новий коментатор і видавець мистецького спадку поета виправляє його твори на свій лад, відповідно до власних політичних уподобань. Одні їх підстригають, другі «всіх чорнокрилих» відбілюють, треті «білих трошки почорнили // І всіх дали позолотить». І коли Тарасові твори, його думки-пташки вилетіли в світ після згаданих переробок видавців та інтерпретаторів, вони «тоненько щось пищали // Та позолотою бряжчали...» — і «поет не пізнав своїх дітей». Головну увагу Леся Українка звертала на обурливе поводження з політичними гаслами й революційними закликami Шевченка, які прийшлися не до смаку окремим «інтерпретаторам».

Особливу цікавість викликають такі популярні в «Шершні» літературні жанри як віршовані сатиричні мініатюри. Вони були бойовою, дошкульною зброєю в боротьбі журналу за національне та соціальне визволення українського народу з-під гноблення російського царату.

Привертає увагу, зокрема, малюнок згаданого Ф. Красицького під назвою «Патріот», створений за темою популярного сатиричного вірша В. Самійленка «На печі (Українська патріотична

дума)»: «Хоч пролежав я цілий свій вік на печі, // Але завше я був патріотом, — // За Україну мою, чи то вдень, чи вночі, // Моє серце сповнялось клопотом» [3, 139].

У той же час і теми тих чи інших карикатур викликали появу відповідних їм віршованих підтекстовок, що значно посилювало естетичне сприйняття творів графічного мистецтва, сприяло кращому запам'ятовуванню, а отже, й поширенню закладеної в них ідеї. Звідси стає зрозумілим, чому редакція «Шершня» вважає незайвим подавати, крім надрукованої в першому числі журналу програмної статті «До читачів», ще й своєрідні віршовані «програми», як наприклад у № 4 «Сміх» — публіцистично-декларативний у своїй основі твір, покликаний наголосити на здавна визнаній революціонізуючій ролі сатири, чи твір у № 8 «Вечір», який уже не тільки конкретизує попередню декларацію щодо об'єктів сатири («бійсь, Піхно й піхнята — іще наш “Шершень” не затих»), а й у травестійно-пародійний спосіб висміює їх, у даному разі — ідеологічних натхненників «Союза русского народа» в Україні — редактора і редакцію чорносотенного журналу «Киевлянин». І, звичайно, тісне співробітництво митців пензля і пера в журналі було тією сприятливою основою, яка активізувала пошуки останніх в епіграмному, пародійному, каламбурному, гротескному ключі. Адже тут щоразу поставало завдання знайти лаконічний, влучний підпис чи то до вже готової карикатури, чи до майбутньої.

Цікавими зразками у цьому відношенні видаються вміщені у № 2 і 3 антибюрократичні вірші М. Пронози (Миколи Чернявського) «Бюрократ» і В. Сивенького (Володимира Самійленка) «Сон», або вірш О. Олеся «Пекло, здавалось, було в ту годину!...» під карикатурою майже на всю сторінку «Гвалт! Рятуйте від чорної сотні!» (№ 6): «Думко, остуджена словом людським, // Пісне! Що зробиш ти в краї моїм? // Може й ти вдарши в вербу недобиту // В ту, що жила, не радіючи світу!»

Епіграми «Шершня» доволі часто мали конкретного адресата. Наприклад, сатирична віршована мініатюра, присвячена відомому реакціонеріві-шовіністу Т.Д. Флоринському:

*Лишивши досліді хімічні,
Як Україну в мак стирать,
За досліді педагогічні
Узявся ти, щоб не гулять
І, звисний слідчий України,
Ти дослідив і тут умишь:
Щоб душу виховать дитині,
Доносить треба і слідить (№ 6).*

У творі автор без особливого сатиричного пафосу констатує перемену занять «пророка

слов'ян» — від політичних україноненавистницьких писань («як Україну в мак стирать») до «педагогічних дослідів». Зате друга заключна строфа, хоча за формою ніби й епічно врівноважена, сповнена внутрішнього подиву, змістовної саркастичної іронії. Адже характер «педагогічних дослідів» — той самий, що і політичних писань, спрямований він на руйнацію, тільки вже не так України, як «душі дитини», бо обстоюють, пропагують як засіб виховання найганебніше з погляду моралі — донос.

Цілком зрозуміло, таку епіграму не можна було надрукувати в умовах 1906 р. в Україні під власним прізвиськом, тож автор її підписався псевдонімом «Радикальний шершень».

В № 25–26 часопису з'явилося таке повідомлення: «З огляду на сучасні обставини видання «Шершня» на деякий час припиняється».

В умовах першої російської революції 1905–1907 рр. «Шершень», незважаючи на те, що серед його авторів і редакторів було чимало людей з політично розпливчастими, а то й з опортуністичними тенденціями, зумів стати дійовим пропагандистом соціальної боротьби проти царизму, проти поміщиків і буржуазії. Питання соціальної боротьби посідали в тижневику найважливіше місце.

Отже, тижневик «Шершень» був першим українським журналом політичної сатири в Російській імперії. Важко переоцінити значення цього справді демократичного і бойового видання, досвід створення якого прислужився вітчизняним письменникам, журналістам, художникам і поліграфістам при започаткуванні «Червоного перця», згодом «Перця» та інших сатиричних журналів 20-х років ХХ століття.

ДЖЕРЕЛА

1. Бабишкін О.К. Сатиричний журнал «Шершень» / О.К. Бабишкін // Рад. літературознавство. — 1959. — № 4. — С. 82–90.
2. Косяченко В. Епоха в рядках епіграми / Віктор Косяченко // Слово і час. — 1992. — № 10. — С. 50–56.
3. Самійленко В. Твори / Володимир Самійленко. — К. : Дніпро, 1989. — 686 с.

Статья посвящена определению места и роли журнала «Шершень» (1906) в истории украинской публицистической сатиры. В частности, анализируются сатирические стихотворения, миниатюры, эпиграммы, пародии, подписи под карикатурами, которые принадлежали перу Леси Украинки, А. Олеса, О. Маковея, В. Самийленко, Н. Чернавского и других авторов.

Ключевые слова: публицистическая сатира, еженедельник, эпиграмма, пародия, сатирическая миниатюра.

The article is devoted to defining the place and the role of the magazine "Shershen" ("Hornet") (1906) in the history of Ukrainian journalistic satire. In particular, it analyzes Lesia Ukrainka, O. Oles, O. Makovei, V. Samyilenko, M. Chernavskyi and other authors' satirical poems, miniatures, epigrams, parodies, and inscriptions below caricatures.

Key words: publicistic satire, weekly, epigram, parody, satirical miniature.